

De representativiteit van de « Bibliotheca Hulthemiana »

Chr. Vandenbroeke

De voorbije jaren, inspelend op een trend die zich in toenemende mate in de historiografie aftekent, waren we o.m. in de mogelijkheid om de socioculturele dimensie van het historisch onderzoek op een gekwantificeerde manier te benaderen¹. Als uitgangspunt daartoe maakten we telkens weer gebruik van de fameuze « *Bibliotheca Hulthemiana* » die in de jaren 1830 geveild werd en in totaal zo'n 32.000 nummers en zo'n 60.000 volumes bevat.

Tot driemaal toe probeerden we dit, naar ons inzien, uitstekend bronnenmateriaal aan een grondige ontleding te onderwerpen. Een eerste keer hielden we het bij een meer algemene terreinverkenning omtrent de omvang van het wetenschappelijk boekenaanbod in Vlaanderen, een bijdrage die in 1993 werd opgenomen in het *Liber Amicorum H. Van Der Wee*². Met een tweede benadering, opgenomen in 1993 in het *Liber Amicorum M. Baelde*, hielden we het bij het boekenaanbod als spiegel van het secularisatieproces tegen het einde van het Ancien Régime³. Als derde invalshoek weerhielden we de lokalisatie van het publicatieaanbod in de Zuidelijke Nederlanden en dit voor de periode van de 15de tot het begin van de 19de eeuw⁴. Voor elk van deze benaderingen waren we er van uitgegaan dat de bibliotheek van Charles Van Hulthem, gegeven haar samenstelling en omvang, als vanzelf garant kon staan voor een hoogwaardige graad van zowel betrouwbaarheid als representativiteit. Overbekend is immers de zeer ruime wetenschappelijke belangstelling van Ch. Van Hulthem voor de meest diverse disciplines. Essentieel is verder

- 1 Nadat het voorbeeld in de buurlanden gegeven was tot het opstarten van een gekwantificeerde benadering van het socio-culturele gebeuren, was C.M. Van der Woude één van de eerste auteurs (in Vlaanderen) die voor een doorgedreven navolging ervan zorgde. Zie dienaangaande « Boekenbezit en boekenconsumptie te Gent en omstreken, 1770 – 1830 », onuitgegeven verhandeling, RUG, 1985 –1986 (o.l.v. Prof. H. Soly).
- 2 E. AERTS e.a. (eds.), « Studia Oeconomica. Liber Amicorum H. Van der Wee », Leuven, 1993, pp. 279 – 295.
- 3 H. SOLY-R. VERMEIR (eds.), « Beleid en Bestuur in de Oude Nederlanden. Liber Amicorum M. Baelde », Gent, 1993, pp. 383 – 389.
- 4 « Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent », Gent, 1994, pp. 179 –192.

dat het om veruit de belangrijkste Vlaamse bibliofiel gaat voor de late 18de – begin 19de eeuw, zodat de veiling van zijn bibliotheek in 1836 tot een ware gebeurtenis uitgroeide⁵. Voor het ter kennis brengen van zijn nalatenschap waren dan ook liefst vijf boekdelen, uitgesplitst over 2.308 bladzijden, van doen. Vandaar dan ook de terecht opmerking bij de publicatie ervan : « *cette précieuse bibliothèque est la plus complète, pour tout ce qui concerne le pays, qu'aucun gouvernement ou particulier ait jamais réunie en Belgique* »⁶. Al even betekenisvol is de volgende passus : « *il était toujours au courant des publications nouvelles, et il ne se faisait pas de vente dans la Belgique, en Hollande, en France et sur les frontières de l'Allemagne, dans laquelle il ne fit acheter pour des sommes considérables, afin de compléter l'histoire de chaque science. De plus, il était en correspondance avec des savants Français, Italiens, Anglais et Allemands, dans le but d'obtenir plus promptement leurs nouveaux ouvrages* »⁷.

Blijkbaar volstaat dit alles evenwel nog niet, althans voor sommige auteurs, om van een hoogwaardige en representatieve bron te gewagen. Dit is alvast het oordeel van collega Tom Verschaffel die op 13 september 1996 – met de grootste onderscheiding – promoveerde aan de Katholieke Universiteit van Leuven, departement Geschiedenis, onder leiding van Prof. R. De Schryver, op een proefschrift getiteld « *De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Oostenrijkse Nederlanden* »⁸. Als bijgevoegde stelling bij de doctoraatsverhandeling van T. Verschaffel werd immers geponoerd dat ons onderzoek m.b.t. het boekenaanbod « *berust op methodologisch ondeugdelijke grondslagen, aangezien de gebruikte bron, een 19de eeuwse catalogus van een privé-bibliotheek, geen conclusies toelaat m.b.t. (de evolutie van) het publicatieaanbod over een periode van meer dan drie eeuwen* ».

Precies deze inschatting, in het jargon van een doctoraatsverdediging ook wel bijstelling genoemd, willen we aan de doorgedreven toetsing onderwerpen. Zaak is dan wel natuurlijk om tot een sluitend criterium te komen van waaruit een verantwoorde comparatieve analyse kan opgebouwd worden. Geheel en al daaraan beantwoordend is o.i. het boekenbestand van de « *Bibliothèque Nationale* » van Parijs, waarvan onlangs een overzicht vrijgegeven werd overeenkomstig de verschijningsdatum en dit teruggaand tot het midden van de 15de

5 « *Bibliotheca Hulthemiana ou catalogue méthodique de la riche et précieuse collection de livres et des manuscrits délaissés par M. Ch. Van Hulthem* », Gent, 1836.

6 *Op cit.*, p. LXVI

7 *Ibidem*, p. LVIII

8 De leden van de jury, onder leiding van Prof. L. Vos en promotor Prof. R. De Schryver, waren Prof. H. Mulier (Amsterdam), Prof. (em.) J. Smeyers (FUSL), Prof. M. Cloet en Prof. J. Roegiers.



B. Duvisier Benigno del'abov.

E. De Gendt Sculp.

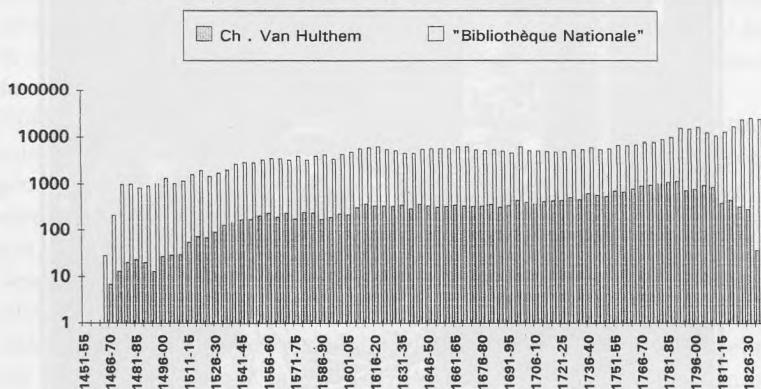
Ex Libris C. Van Hulthem.

E. De Gendt, Ex-libris C. Van Hulthem
naar ontwerp van J.B. Duvisier, 1806,
gravure op papier, 15 x 9,4 cm.
Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet

eeuw⁹. Tot en met 1832, het jaar van het overlijden van Ch. Van Hulthem, gaat het hierbij om een bestand van ruim 400.000 titels. Vergeleken met de « *Bibliotheca Hulthemiana* », per definitie « *slechts* » een privé-bibliotheek, bevat deze gerenommeerde Franse bibliotheek m.a.w. een totaal boekenbestand dat niet eens het vijftienvoudige bedraagt. Het illustreert op zich al de enorme verdiensten van Ch. Van Hulthem als bibliofoon.

Sterker nog komt dit tot uitdrukking wanneer we het publicatieaan-

1. BOEKENBESTAND VOLGENS VERSCHIJNINGSDATUM



bod van zowel de « *Bibliotheca Hulthemiana* » als van de « *Bibliothèque Nationale* » in een historische context plaatsen door rekening te houden met de jaren van verschijning. Beide bibliotheekbestanden werden daartoe, per vijf jaar, op een semi-logaritmische curve uitgetekend (cfr. grafiek 1). In menig opzicht geven beide curven blijk van een zelfde evolutie. Eénmaal de startjaren van de incunabelen voorbij, kenmerkt de 16de eeuw zich door een enorme toename van het publicatieaanbod. Daarop volgt, tegen het einde van de eeuw en voortdurend tot het begin van de 18de eeuw, een fase van stagnatie. Voor een nieuwe expansie in het uitgavenritme wordt het inderdaad wachten tot de eeuw van de Verlichting wanneer zich voor beide bronnenbestanden een forse en continue publicatiestroom laat opmer-

9 E. LE ROY LADURIE, « Une histoire sérielle du livre, 1452-1970 », in *Histoire. Economie et Société*, 1995, pp. 1-24.

opmerken¹⁰. Wel is het zo dat Ch. Van Hulthem er naar het einde toe van zijn leven steeds minder in slaagde om dezelfde « gedrevenheid » in zijn drang naar boekenverwerving te blijven betonen.

Beter nog dan de omvang van beide bibliotheekbestanden op twee afzonderlijke curven uit te tekenen, kan tot een relatieve weergave van de « *Bibliotheca Hulthemiana* » besloten worden in verhouding tot het boekenbestand van de « *Bibliothèque Nationale* » (grafiek 2). De essentie van deze oefening hernemen we trouwens in onderstaande tabel, waarin per kwarteeuw het privé-boekenbezit van Ch. Van Hulthem tegenover de « openbare » nationale bibliotheek van Frankrijk uitgedrukt wordt :

Boekenbezit Ch. Van Hulthem t.o.v. de « Bibliothèque Nationale ». 1461-1830.

1461 - 1475 = 1,71 %	1601 - 1625 = 5,38 %	1701 - 1725 = 8,25 %
1476 - 1500 = 1,98 %	1626 - 1650 = 6,51 %	1726 - 1750 = 9,57 %
1501 - 1525 = 3,57 %	1651 - 1675 = 5,56 %	1751 - 1775 = 10,95 %
1526 - 1550 = 5,92 %	1676 - 1700 = 6,70 %	1776 - 1800 = 7,36 %
1551 - 1575 = 6,07 %	1801 - 1830 = 3,20 %	1576 - 1600 = 5,62 %

Zoals eerder aangehaald kan, in de long run en voor de ganse periode die zich over liefst driehonderdvijftig jaar uitstrekt, van een gemiddelde verhouding worden gewaagd van 6,5 %. Wel is het zo dat, zeker voor het begin en het einde van de periode, zonder meer sprake is van een ondervetegenwoordiging van de Van Hulthem-bibliotheek. De verklaring voor wat de eerste decennia van de 19de eeuw betreft, kwam trouwens reeds aan bod. Minimale verhoudingen waren evenzeer aanwijsbaar voor de « tijd van de incunabelen ». Ten opzichte van de « *Bibliothèque Nationale* » wist Ch. Van Hulthem aldus slechts zo'n 2 % van het aanbod te verwerven. Voor de publicaties uit de eerste helft van de 16de eeuw wist hij deze ondervetegenwoordiging evenwel met bekwame spoed weg te werken. Het is meteen de aanzet voor een hoogst merkwaardige constante. Tussen 1525 en 1725, dus twee eeuwen lang en m.a.w. voor de essentie van het

10 Ibidem, p. 9 : « l'activité des imprimeurs comme des éditeurs, on le sait bien, n'évolue pas dans un splendide isolement. Elle est influencée par l'environnement historique toujours changeant... ».

2. REPRESENTATIVITEIT VAN DE "BIBLIOTHECA HULTHEMIANA"



Ancien Régime, vertegenwoordigde de « *Bibliotheca Hulthemiana* » dooreengenomen zo'n 6 % van het boekenbezit van de « *Bibliothèque Nationale* ». Nog beter presteerde deze Gentse bibliofiel trouwens tijdens de 18de eeuw, toen hij zijn aankooppolitiek dermate wist te maximaliseren dat zijn bestand tot ruim 10 % van het boekenbezit van de Franse nationale bibliotheek uitgroeide. Wel is het zo dat hij zich op dat ogenblik ook het merendeel van de uitgegeven ordonnanties wist toe te eigenen, waardoor een enigszins overtrokken beeld tot uitdrukking wordt gebracht.

Als slotsom bij deze korte bijdrage kunnen we moeilijk anders dan de fenomenale verdiensten van Ch. Van Hulthem als gerenommeerd bibliofiel van de late 18de – begin 19de eeuw nog eens extra onder de aandacht te brengen. Uiteraard, zoals T. Verschaffel terecht stelt, gaat het « slechts » om een privé-collectionneur. Zijn gedrevenheid om over alle disciplines heen en voor alle mogelijke periodes zijn boekenbestand permanent aan te vullen maakt van zijn « *Bibliotheca* » een ware goudmijn, die meteen toelaat om er een bijzonder respectabele status van « representativiteit » aan toe te kennen. Alleen maar spijtig dat Vlaanderen niet meer « collectioneurs » van zijn gehalte gekend heeft.

Over bijgevoegde stellingen en de (on)bruikbaarheid van de Bibliotheca Hulthemiana als bron voor de boekgeschiedenis.

Een wederwoord

Tom Verschaffel¹

Het formuleren - en, als het wordt gevraagd, het verdedigen - van een 'bijgevoegde stelling' is een verplicht onderdeel van het doctoraats-examen. De laatste jaren is deze verplichting een formaliteit geworden, en ik kan me, in meer dan tien jaar, slechts één verdediging herinneren waarop de bijgevoegde stelling door een jurylid inderdaad ter sprake werd gebracht. Zo goed als altijd werd ze *ad valvas* geafficheerd, waarna niemand er nog over sprak. Onlangs werd deze formaliteit dan ook - in elk geval in de Letterenfakulteit van de Leuvense universiteit² - afgeschaft.

Het was een wat vervelende verplichting bovendien. Op een moment dat de promovendus bezig was met de afwerking van zijn proefschrift, en dat hij handen, hersenen en vooral tijd tekort kwam om dit tot een (goed) einde te brengen, werd hij er door de departementsvoorzitter aan herinnerd dat hij, bij voorkeur voor de vergadering van volgende maandag, de precieze titel van zijn verhandeling moest opgeven en ook nog drie bijgevoegde stellingen (waarvan er dan door de professoren van het departement één kon worden gekozen). Het is in deze weinig benijdenswaardige omstandigheden, en de wanhoop nabij, dat ikzelf besloot een stelling te puren uit enkele vraag- en uitroeptekens die ik, met potlood, had aangebracht in de marge van het artikel 'Het wetenschappelijk boek in Vlaanderen tijdens het Ancien Regime', door Christiaan Vandenbroeke geschreven voor het huldealbum voor professor Herman van der Wee.³ Overeenkomstig haar (oorspronkelijke) bedoeling (de student

1 Tom Verschaffel is postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen, verbonden aan het Departement Geschiedenis van de K.U. Leuven.

2 Enkele jaren geleden is voor (nieuwe) doctorandi de (verplichte) doctoraatsopleiding ingevoerd. Wie deze opleiding heeft gevolgd, moet aan zijn of haar proefschrift geen stelling(en) meer 'bijvoegen'. Wie echter al aan zijn of haar was begonnen voor de invoering van de nieuwe regeling, moet dat wel nog doen.

3 C. Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek in Vlaanderen tijdens het Ancien Regime. Een kwantitatieve verkenning', in E. Aerts, B. Henau, P. Janssens en R. van Uytven (eds), *Studia historica oeconomica. Liber amicorum Herman van der Wee* (Leuven 1993), p.279-295.

moest bewijzen dat hij, ook over een onderwerp dat buiten zijn eigenlijke doctoraatsstudie lag, een discussie kon aangaan) en volgens de macht der gewoonte, moest de stelling kritisch zijn, bovendien kort en kernachtig, en dus ook (doelbewust) ongenueanceerd. Mijn bijgevoegde stelling bleef uiteraard, zoals het de gewoonte was en bij het gelegenheidskarakter paste, ongepubliceerd.

Dit alles om duidelijk te maken dat het geenszins mijn bedoeling was met Christiaan Vandenbroeke, van wie ik het werk met veel interesse volg, in polemieck te treden, en nog veel minder om in het kader van een dergelijke polemieck in de openbaarheid te komen. Het is dan ook met schroom en enige tegenzin dat ik hier (daarom gevraagd) een antwoord formuleer op de bovenstaande reactie van Vandenbroeke, een antwoord dat niets anders kan (en wil) zijn dan een verduidelijking van mijn 'vraagtekens' bij de genoemde bijdrage en bij nog enkele andere artikelen van de auteur.

Het gaat om een aantal studies waarin Vandenbroeke conclusies met betrekking tot - ik citeer zijn woorden - 'het wetenschappelijk boekenaanbod in Vlaanderen' baseert op een uitgebreide analyse van de bibliotheek van Charles van Hulthem, die in 1836 werd geveild. Dat dit een uitzonderlijk rijke collectie is ('een ware goudmijn', noemt Vandenbroeke haar terecht), wil ik uiteraard niet betwisten. Evenmin twijfel ik aan het feit dat de samenstelling van deze bibliotheek onderzoek verdient. De vraag is alleen: welke conclusies kunnen op dit onderzoek worden gebaseerd?

De *Bibliotheca Hulthemiana* is de catalogus van een privé-bibliotheek, op het einde van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw gevormd door een bibliofiel, een geïnteresseerde, een boekenverzamelaar, een boekenkoper, een boekenconsument. Vandenbroeke onderzoekt en beschrijft op basis van de analyse van deze catalogus dus (tendensen en evoluties in) het boekenaanbod. Inderdaad kan men, aan de hand van deze bron, een idee krijgen van 'het beschikbare boekenbestand'⁴, van wat een (zeer gemotiveerde) boekenverzamelaar rond 1800 kon kennen en wat hij kon 'krijgen'. Al stelt zich dan al meteen de vraag over welke historische/geografische context het juist gaat. Uit de tekstpassage die Vandenbroeke hierboven aanhaalt (en die hij ook al citeerde in zijn artikelen in het *Liber amicorum Herman van der Wee* en in de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* blijkt dat Van Hulthem zijn boeken niet alleen in 'Vlaanderen' of in de Zuidelijke Nederlanden kocht, maar ook in het buitenland (zodat de aanwezigheid van boeken in zijn

4 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.281.

bibliotheek niet meteen bewijst dat deze boeken ook *hier* 'in de handel' waren). Maar goed, ook persoonlijke contacten met mensen in het buitenland zijn een manier om aan boeken te geraken (en dat zijn ze altijd geweest), en dus kunnen ook zij worden beschouwd als medebepalend voor de 'beschikbaarheid' van boeken.

Een lastiger probleem is m.i. dan ook dat Vandenbroeke onder 'aanbod' meer schijnt te verstaan dan 'beschikbaarheid'. In de voorlaatste regels van het artikel in het *Liber amicorum Herman van der Wee*, geeft de auteur aan dat zijn 'verkenningen' betrekking hebben op 'het publicatieaanbod en het verschijningsritme'.⁵ Het gebruik van deze termen, en dan vooral van de tweede, impliceert dat het niet alleen gaat om het 'aanbod' (wat een boekenverzamelaar kon krijgen), maar om de 'publicatie' en dus zelfs de 'productie' van boeken. Maar wat kan men uit de samenstelling van een privé-bibliotheek, hoe uitgebreid, rijk en verscheiden zij ook is, afleiden met betrekking tot het (of 'een') geheel van boekenproductie? En over welk geheel gaat het in dit geval dan? Vandenbroeke onderstreept in bovenstaande reactie dat Van Hulthems bibliotheek 'representatief' is. Maar: representatief waarvoor?

Kortom: op welk boekenaanbod, op welke boekenproductie hebben de cijfers, tendensen en conclusies betrekking? Gaat het over de boeken die worden aangeboden/uitgegeven in Vlaanderen, in de Zuidelijke Nederlanden, in de Nederlanden als geheel, in West-Europa, of in de gehele wereld? Door zijn vergelijking met de Parijse *Bibliothèque nationale* suggereert Vandenbroeke dat hij het heeft over een productie die in elk geval de 'nationale grenzen' overschrijdt. Bedoelt de auteur op die manier te zeggen dat de collectie van Van Hulthem representatief is voor de hele boekenproductie van de Nieuwe Tijd? Als blijkt dat, zoals hij heeft berekend, Van Hulthems boekenbezit ongeveer 6,5% bedraagt van de collectie van de *Bibliothèque nationale*, dan is dat natuurlijk een uitzonderlijke prestatie voor een privé-verzamelaar, maar zijn verzameling blijft hoedanook een klein deel van 'de' productie. De 'representativiteit' van de collectie hangt dan af van de mogelijkheid de samenstelling en de tellingen van het 'staal' uit te breiden en te extrapoleren. Is Van Hulthems collectie op dezelfde manier samengesteld als het gehele boekenaanbod (gesteld dat duidelijk zou zijn over *welk* geheel boekenaanbod het precies gaat)? Heeft hij zich, met andere woorden, in de samenstelling van zijn bibliotheek onthouden van betekenisvolle beslissingen en

5 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.290.

duidelijke *keuzes* ? Ik kan niet aannemen dat dit zo zou zijn.

In de woorden van Vandenbroeke luidt het dat Van Hulthem 'als gerenommeerd bibliofiel (...) eerder door de volledigheid van zijn collectie geobsedeerd' was 'dan wel door de perfecte uitbouw van één of meer deeldisciplines'.⁶ Dat hij getuigde van een ruime interesse en, als bibliofiel en boekenverzamelaar, geen enkel terrein 'blank' liet, neem ik gerust aan. Maar Vandenbroeke schijnt hier te suggereren dat Van Hulthem probeerde tout court 'alle boeken' te verzamelen. *Alle* boeken - die waar dan ook, wanneer dan ook en met betrekking tot welk onderwerp dan ook zijn verschenen ? Mij lijkt het ondenkbaar, zelfs voor een bibliofiel zo bezeten als Van Hulthem ongetwijfeld was. Had de nagestreefde volledigheid misschien eerder betrekking op alles wat in België was verschenen (al is het duidelijk dat Van Hulthem zich daar geenszins toe beperkte), of beter, zoals het wordt omschreven in de inleiding van de *Bibliotheca* (het citaat is terug te vinden in de bovenstaande bijdrage van Vandenbroeke), op alles wat met België te maken had: 'cette précieuse bibliothèque est la plus complète, pour tout ce qui concerne le pays' (mijn cursivering).⁷ De bedoelde bibliotheek heeft wel degelijk een profiel. Van Hulthem had, ondanks zijn bibliofiele bezetenheid, zijn thematische voorkeuren. En uit de samenstelling van de collectie, en dus ook uit Vandenbroekes berekeningen, blijkt dat overduidelijk. Mijn geachte opponens geeft toe dat 'kunsten-wetenschappen' en (vooral) 'geschiedenis-aardrijkskunde' de categorieën waren die Van Hulthem 'het nauwst aan het hart lagen'⁸ (de drie andere, minder geliefde, categorieën waren religie en theologie, rechten en letteren). Daarom acht hij het, zoals hij schrijft, 'aannemelijk' dat die 'lichtjes oververtegenwoor-

6 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.284.

7 *Bibliotheca Hulthemiana, ou catalogue méthodique de la riche et précieuse collection de livres et des manuscrits délaissés par M. Ch. Van Hulthem* (Gent 1836), geciteerd in Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.280 en ook in Vandenbroeke, 'De lokalisatie van het publikatieaanbod in de Zuidelijke Nederlanden op basis van de Hulthem-bibliotheek (15de - begin 19de eeuw)', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nieuwe reeks* 48 (1994), p.181. Wat betreft de geschiedenis van België zou men Van Hulthems bibliotheek 'volledig' kunnen noemen. Bij wijze van spreken dan, want, zoals blijkt uit het onderzoek dat momenteel door Olivier Boehme, verbonden aan het departement Geschiedenis van de Leuvense universiteit, wordt doorgevoerd met het oog op de samenstelling van een 'reperitorium van Zuid-Nederlandse geschiedschrijvers (1500-1830)', blijkt wel degelijk dat zeker niet alle historische werken die in de bedoelde periode in de Zuidelijke Nederlanden zijn uitgegeven, in de *Bibliotheca Hulthemiana* voorkomen.

8 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.284.

digd zijn in de verzameling'.⁹ Dit lijkt me, op z'n zachtst gezegd, een understatement. Het aandeel van de categorie geschiedenis (inclusief aardrijkskunde) vertegenwoordigt, volgens Vandenbroekes berekeningen, 40% tot (wat de achttiende-eeuwse publicaties betreft) 55% van de gehele collectie. Hoe moeten we dat cijfer dan, als het 'lichtjes' overdreven is, interpreteren? Betekent het dat 'iets minder' dan 55%, maar dus toch nog, laat ons zeggen, zowat de helft van alle achttiende-eeuwse publicaties historische werken waren?

In zijn bijdrage in het huldealbum voor Michel Baelde presenteert Vandenbroeke afzonderlijke berekeningen met betrekking tot de boeken die in de Zuidelijke Nederlanden zijn uitgegeven. Dit heeft alvast het voordeel van een grotere duidelijkheid (de afbakening van een alvast iets specifiekere 'geheel' van publicaties), maar anderzijds leidt het meteen tot cijfers en conclusies die nog krasser zijn. Binnen het (beperkttere) geheel van Zuid-Nederlandse uitgaven is het aandeel van geschiedenis (en aardrijkskunde) immers *nog* groter: 'Zowat tweederde van de *uitgebrachte* boeken ressorteren onder deze sector'¹⁰ (mijn cursivering). Op basis van een catalogus van de bibliotheek van een privé-verzamelaar concludeert de auteur dus dat tweederde van alle boeken die in de Zuidelijke Nederlanden zijn *gepubliceerd*, historische werken waren! Sta mij toe dat niet te geloven.

Zelf heb ik, enkele jaren geleden, enige tellingen gedaan op basis van een aantal (negentiende-eeuwse) bibliografieën, waarin (in prin-

9 Vandenbroeke, 'Het wetenschappelijk boek', p.284.

10 C. Vandenbroeke, 'Het boekenaanbod als spiegel van het secularisatieproces tegen het einde van het Ancien Regime', in H. Soly en R. Vermeir (eds), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde* (Gent 1993), p.383-389. Op basis van die specifieke tellingen berekende hij ook (per decennium) wat het aandeel van Zuid-Nederlandse publicaties was in het geheel. Dat ging van 46%, in het decennium 1561-1570, tot 5% à 10% in de achttiende eeuw. Toen was de Zuid-Nederlandse boekenproductie immers onbelangrijk geworden, of toch relatief onbelangrijk, want 'het blijft niettemin merkwaardig dat, rond 1750, de Zuidelijke Nederlanden er nog steeds in slagen om zo'n 5% van het boekenbestand te leveren' (p.389). Het onderzoek van de plaatsen van publicatie werd verder doorgevoerd in Vandenbroeke, 'De lokalisatie van het publikatieaanbod' (daar wordt ook een uitsplitsing gemaakt van de productie in 'Vlaanderen, Brabant en Wallonie', zie p.191).

11 Zie D.J. vander Meersch, *Audenaerdsche drukpers, 1479-1830* (Oudenaarde 1864); A. Diegerick, *Essai de bibliographie yproise* (Ieper 1873-1881); J. Broeckaert, *Dendermondsche drukpers* (Dendermonde 1890); F.D. Doyen, *Bibliographie namuroise* (Namen 1887-1902); E. Desmazières, *Bibliographie tournaisienne* (Doornik 1882); H. Rousselle, *Bibliographie montoise* (Bergen-Brusseel 1858); F. Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise* (Gent 1858-1869); X. de Theux de Montjardin, *Bibliographie liégeoise* (2de editie, Brugge 1885). Op sommige van deze bibliografieën zijn naderhand supplementen verschenen.

cipe) alles werd vermeld wat in een aantal Zuid-Nederlandse steden is gedrukt.¹¹ Wat de achttiende eeuw betreft, waartoe ik mijn onderzoek van deze bibliografieën heb beperkt, valt op dat een zeer groot deel van de gedrukte productie in deze middelgrote en kleinere steden (voor Brussel en Antwerpen beschikken we niet over een overzicht) bestond uit gelegenheidspublicaties van zeer verscheiden aard (theaterprogramma's, verordeningen, feestgedichten, veilingcatalogi, almanakken) en dat in de boekenproductie de religieuze werken (nog steeds) overheersten. In Gent (waarvoor ik de berekening het verst heb doorgedreven) verschenen in de loop van de volledige achttiende eeuw een veertigtal (min of meer) historische werken, naast meer dan vierhonderd religieuze publicaties (en verder nog eens bijna zeshonderd religieus-getinte gelegenheidsdruksels, zo'n zevenhonderd almanakken, vijfhonderd veilingcatalogi en meer dan driehonderd toneelprogramma's). De historische werken vertegenwoordigen in dit geheel minder dan één procent van alle druksels. Ik wil dit cijfer zeker niet verabsoluteren.¹² Niet alle druksels zijn 'boeken', en het aandeel van de historische werken in het geheel van de productie van echte *boeken* (al zal het niet altijd makkelijk zijn om de nodige grenzen te trekken) zou ongetwijfeld hoger liggen dan dat ene procent. Evenmin wil ik de Gentse productie hier als 'representatief' voorstellen. Ik haal het voorbeeld alleen maar aan om aan te tonen dat het gebruik van andere bronnen tot andere resultaten (en zeker tot andere cijfers) leidt en wellicht tot een andere *indruk*.

Het is jammer dat Vandenbroeke niet nauwkeuriger heeft bepaald wat hij, aan de hand van de *Bibliotheca Hulthemiana*, heeft willen onderzoeken. Gaat het om het 'beschikbare boekenbestand' of 'het beschikbare wetenschappelijke werk', om 'publicatieaanbod' en 'verschijningsritme' en 'uitgebrachte boeken', of om (zoals hij ook in één van de artikelen schrijft) 'de evolutie en het belang van de wetenschappelijke belangstelling'. En - ik val in herhaling - over welk

12 Mijn eigen pogingen op dit vlak tellen uit te voeren hebben me overigens enigszins wantrouwig gemaakt voor de schijnbare, en zelfs bedrieglijke, nauwkeurigheid van de cijfers. Het historisch materiaal - (de onderdelen van) de historische werkelijkheid, om het zo maar te zeggen - moet niet zelden geforceerd worden om te passen in (een te klein aantal) categorieën, waar het achter (te) eenvoudige namen en typeringen verdwijnt. De cijfers zijn precies, maar de conclusies die erop worden gebaseerd, kunnen dat nooit zijn, omdat de 'plaatsing' van het materiaal in de categorieën vaak (ten minste gedeeltelijk) problematisch is. Zonder een decodering die daarmee (en dus met de onzuiverheid van de categorieën) rekening houdt, blijven de cijfers onduidelijk.

geheel van publicaties (wanneer¹³ en waar verschenen) heeft hij het? Gaat het om (het geheel van de) Zuid-Nederlandse publicaties (al vertegenwoordigen die uiteindelijk maar een kleiner deel van de collectie¹⁴) of om 'alle' boeken?

In elk geval hebben de conclusies, uitspraken en cijferreeksen in de genoemde artikelen betrekking op de *productie* en het *aanbod* van boeken. Om dit aanbod te bestuderen zijn er, zo blijkt uit het internationale onderzoek op het vlak van de boekgeschiedenis (al enige decennia een bloeiende historische deeldiscipline), diverse benaderingswijzen en types bronnen, die daarvoor geschikter zijn dan catalogi van privé-bibliotheken. Ook die bieden wel degelijk mogelijkheden en ze worden inderdaad gretig bestudeerd, maar dan wel in het kader van de *lees*geschiedenis en het onderzoek naar cultuur*consumptie*, en (dus) in het kader van (biografisch en intellectueel-biografisch, of sociaal-historisch) onderzoek naar *bezitters* (individuele boekenverzamelaars en sociale groepen). Een privé-bibliotheek - hoe groot en hoe verscheiden ze ook is - is *altijd* het resultaat van beslissingen, keuzes en interesses van de verzamelaar, én van zijn positie (zijn 'gesitueerdheid'). Een privé-bibliotheek is daarom altijd specifiek. Als historische bron is de catalogus van zo'n bibliotheek alleen bruikbaar in het kader van een onderzoek dat van die specificiteit uitgaat.

13 Ik ga hier voorbij aan het feit dat Vandenbroeke in zijn analyse van Van Hulthems collectie(vorming) geen rekening houdt met het verschillende statuut van de oude boeken enerzijds en de nieuwe boeken (die de verzamelaar kon verwerven bij hun verschijnen) anderzijds.

14 Slechts 15% van het totaal, zoals blijkt uit Vandenbroeke, 'De lokalisatie van het publikatieaanbod', p.182.

The first part of the book is devoted to a general introduction to the study of the history of the world, and to a discussion of the methods and sources of historical research. The second part is devoted to a detailed study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and is divided into three main sections: the pre-historic period, the ancient world, and the modern world. The third part is devoted to a study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and is divided into three main sections: the pre-historic period, the ancient world, and the modern world. The fourth part is devoted to a study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and is divided into three main sections: the pre-historic period, the ancient world, and the modern world. The fifth part is devoted to a study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and is divided into three main sections: the pre-historic period, the ancient world, and the modern world. The sixth part is devoted to a study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and is divided into three main sections: the pre-historic period, the ancient world, and the modern world. The seventh part is devoted to a study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and is divided into three main sections: the pre-historic period, the ancient world, and the modern world. The eighth part is devoted to a study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and is divided into three main sections: the pre-historic period, the ancient world, and the modern world. The ninth part is devoted to a study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and is divided into three main sections: the pre-historic period, the ancient world, and the modern world. The tenth part is devoted to a study of the history of the world from the beginning of time to the present day, and is divided into three main sections: the pre-historic period, the ancient world, and the modern world.

The book is written in a clear and concise style, and is suitable for use as a textbook or as a reference work. It is a valuable contribution to the study of the history of the world, and is highly recommended to all those who are interested in the subject.